

Kant időfelfogása

TELEGDI ÁRON

Ahhoz, hogy az időkoncepció helyét és jelentőségét Kant filozófiáján belül kijelölhessük, és ez lenne a jelen írás alapkérdése, előbb az időfogalom elementáris értelmére kell rákérdeznünk. Ezért az interpretációt *A tiszta ész kritikájának* alapjaitól kezdjük, s ennek háttéréül a Herz-levél prekritikai álláspontját jelöljük ki mint alapvető metafizikai horizontot.

A metafizikai háttér

Kant ismeretelméletét általánosan és elnagyoltan mint reprezentacionalizmust jellemezhetjük. Ennek középpontjában egy alapvető metafizikai különbségtétel áll: szemlélet és értelem különbsége. Ezt a különbségtételt állapítja meg az 1772. február 21-i Herz-levél: ugyanis azt, hogy az egymástól el nem választott értelem és szemlélet – az intellektuális szemlélet – elképzelhető ugyan, de véges emberi lényünk nincs ilyesminek birtokában.¹

„Ha a képzet csupán azt a módot tartalmazza, ahogy a szubjektum a tárgytól afficiáltatik, akkor könnyű belátni, hogy az úgy viszonnylik ehhez, mint egy hatás a maga okához, s hogy miként lehetséges, hogy lelkünk e meghatározottsága képes valamit *megjelelni*, azaz tárggyal bírhat. A passzív vagy érzéki képzetek tehát érthető módon vonatkoznak a tárgyakra, s a lelkünk természetéből kölcsönzött alaptételek nyilvánvalóan érvényesek minden dologra, már amennyiben ezek tárgyai az érzékeknek. Ugyanígy: ha az, aminek bennünk képzet a neve, az objektum vonatkozásában aktív

¹ Lásd Tengelyi László: *Kant*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988, 242.; vö. Daniel C. Kolb: *Thought and Intuition in Kant's Critical System*. In R. F. Chadwick – Clive Cazeaux (eds.): *Immanuel Kant: Critical Assessments*. Routledge, London and New York, 1992, vol. II., 244–262.

volna, azaz, ha magát a tárgyat hozná létre, mint ahogy az isteni ismereteket a dolgok ösképeinek képzelik, akkor a képzetnek az objektummal való konformitása is érthető lenne. Így tehát legalábbis érthető, hogyan lehetséges mind az *intellectus archetypus*, melynek szemléletén a tárgyak maguk alapulnak, mind az *intellectus ectypus*, mely a logikai feldolgozás adatait a dolgok érzéki szemléletéből meríti. Csakhogy a mi értelmünk a maga képzeivel nem oka a tárgynak (kivételt jelentenek a jó célok a morálban), s a tárgy sem oka az értelmi megjelenítéseknek (*in sensu reali*).”

Értelmünk tehát nem oka szemléletünk tárgyainak, és fordítva, a tárgyak nem okai a róluk alkotott képzeinknek. De miért? Mi a jelentősége ennek a különbségtételnek? És mire vezet?

A válaszhoz emlékeztetnünk kell a Hume-féle szkepszis Kantra gyakorolt hatására. Kant alapjában elfogadja Hume kitételét, mely szerint az értelmi fogalmak, amilyen például a kauzalitás, érzéki, empirikus alapon nem levezethetők. Egészében mégsem hajlik a szkepszisre, amennyiben az egy pusztán pszichológiai ismeretel mélethez vezet, a fogalmi ismeretek pusztán induktív legitimáció jához. Sokkal inkább úgy gondolja, hogy lehetséges a legitim, értelmi és bővítő jellegű – a priori szintetikus – ismeret.

Értelem és szemlélet különválasztását ebben a kontextusban kell értenünk. Egyrészt semmi sincs az érzékekben, ami önmagában ismeret-értékkel bírna, tehát az érzéki benyomások nem bírnak értelmi összefüggéssel. Másrészt az értelem nem intuitív (szemléleti), tehát nem birtokolja közvetlenül a tárgyat, hanem az érzékelésre kell hagyatkoznia, hogy képzetekhez juthasson.

Ez az alapállás Kant finitizmusát jelzi. Az emberi megismerő-képesség ennek értelmében lényegileg végesként határozódik meg, működése, a gondolkodás, ezért diszkurzív. Ez a kritikai filozófia ismeret-metafizikai háttere.

Rendszerszerű megközelítés

A tiszta ész kritikájának döntő szisztematikus kérdése a kategóriatan, illetve annak transzcendentális dedukciója. Mindez azonban messzemenően problematikus, egyesek szerint kimondottan gyanús. A következőkben B. Longuenesse interpretációját² fogom röviden bemutatni, melynek „vezérfonala”, alapgondolata ezt az értetlenséget hivatott tisztázni. Ervelése eközben elvezet az Esztétika újraértékeléséhez, ezzel megerősítvén a dedukciót.

A transzcendentális fordulat lehetetlenné tette a kategóriatan ontológiai értelmezését, amennyiben ontológián a magában vett valóság strukturális meghatározását értjük. Ezért a kategóriák használata kritikai legitimációra szorul. Mivel ezek immár a diszkurzív értelem tiszta fogalmaiként kerülnek terítékre, mely érte-

² Béatrice Longuenesse: *Kant and the Capacity to Judge*. Princeton UP, Princeton and Oxford, 1998.

lem lényegileg egy másik fakultásra – a szemléletre – ráutalt, ezért tisztázni kell e kettő viszonyát. Mint majd kiderül, ez a viszony a priori, de közvetett, s ebben a közvetítésben kap majd megkülönböztetett szerepet az idő mint a szemlélet a priori formája.

Longuenesse rekonstrukciójában a kérdést egy kettős érvrend szer oldja meg, ezeket a Dedukció „két pillérének” nevezi. Az első pillér a kategóriákat mutatja be mint a szintézis különböző formáinak univerzális reprezentációit, mely szintézist az appercepció objektív egysége hozza létre a transzcendentális képzelőerő segítségével. A szintézis vezérlőelve Longuenesse szerint „az ítéletre irányuló *conatus*”, törekvés. Ezért a szintézis végső soron az ítéletben működő analízist célozza meg, mintegy teleologikus módon. Ezért az analízis formái – komparáció, reflexió, absztrakció – Longuenesse szerint a Dedukció alapját képezik.³

Megjegyzem, hogy ez a legkevésbé sem egy ortodox olvasat. Longuenesse szerint viszont Kant számára annyira nyilvánvaló, hogy még csak nem is igényel explicit argumentációt. Ezért csak úgy láthatjuk be igazát, ha fölismerjük, hogy a kategóriák használatára végső soron és eleve az ítélet logikai formáiban, tehát az analízisformákban gyökerezik.

Ez új megvilágításba helyezi a kategória-kérdést, amennyiben immár külsőleg alapozza meg azt. „A kategóriák a szintézis előtt semmik, csakis az analízis pusztán formái, az ítélet logikai funkciói. Ám ezek a formák ugyanakkor irányítják annak szintézisét, amit analizálniuk kell.” Azaz: nem pusztán *ex hypothesi* alkalmazhatók, hanem csak további feltételekkel, melyeket még létre kell hozni.⁴

De vajon nem értjük-e félre a transzcendentális fordulatot? A fordulat népszerű értelmezése szerint a kategóriák, mint értelmi fogalmak, egyszerűen megelőzik a tapasztalatot, s így minden alkalmazhatóság-kérdést is. Nem hiba tehát alkalmazásuknak további feltételeket szabni?

Véleményem szerint inkább a népszerű olvasat az, amely „meg áll félúton”. Mint ilyen, az „első pillér” horizontján belül marad.

Mi tehát a „második pillér”? Lényegében a *synthesis speciosa* elmélete. Ez egy értelemhasználat előtti, prediszkurzív szintézis, amely a képzetek tér- és időrendjét hozza létre (de nem magát a teret és időt), s ezáltal lehetővé teszi a diszkurzív szintézisek működését, amelyek a képzeteket fogalmak alá rendelik.

Ez a lépés teszi teljessé a Dedukciót, egyben újraértelmezvén az Esztétikát, mely ezáltal új szerephez jut.

A *synthesis speciosa* elmélete

A kategóriák az appercepció objektív egységéből erednek, és megfelelnek a diszkurzív analízis szabályainak, miközben leképezik

³ Vö. *Kritik der reinen Vernunft*. Akademie-Ausgabe, A79/B105.

⁴ Vö. i. m. A90/B123

az analízist lehetővé tevő szintézis-formákat. Az apprehenzió–reprodukció–rekogníció hármasszintézisének lehetősége a képzetek tér- és időrendben való adottságán alapszik. Ez az adottság az ítéletre irányuló *conatus* terméke, melyet a transzcendentális képzelőerő hoz létre a *synthesis speciosa* által.⁵

Longuenesse itt ütközteti álláspontját a Heideggerével. Heidegger az, akihez Longuenesse interpretációja legközelebb áll, ám ezen a ponton lényegi különbségek jelentkeznek. Heidegger nem veszi figyelembe a tény, hogy a képzelőerő transzcendentális használatában az értelem követelményeihez alkalmazkodik, ehelyett hajlamos izolálni a képzelőerőt, önálló transzcendentális szerepet tulajdonítva neki.⁶ Ezzel szemben Longuenesse a képzelőerő alapvetően értelmi motiváltságát hangsúlyozza.

Attól függetlenül, hogy eldöntjük-e a kérdést, figyelembe kell vennünk Kant megfogalmazását: „az értelem hatása az érzékekre”. Tehát Longuenesse olvasata megbízhatónak tűnik. Mégis meg kell elégednünk ennyivel, hiszen Kant maga mondja: nem tudjuk, mi ez a művelet. Csak annyit tudunk, hogy intellektuálisan motivált, a képzelőerő végzi, és létrehozza a téridőt.

Ez utóbbi a legfontosabb tétel, mely túllép az „első pillér” álláspontján. Nem elég ugyanis megmutatni, hogy az apprehenzió–reprodukció–rekogníció szintézisei feltételezik a képzetek tér- és időbeli elrendezését, és egyszerűen elfogadni, hogy szemléletünk valóban a tér és az idő formáival rendelkezik. Ellenkezőleg, bizonyítani kell, hogy a tér és az idő már önmagában föltétlenül olyan, hogy megengedi eme szintézisek elvégzését.

Kant ezt annak alapján bizonyítja, hogy a tér és az idő, mint egyedi, egységes képzetek, maguk is az appercepció transzcendentális egysége alá rendelődnek, mely egyben a kategóriák forrása. A tér és az idő már nem esetlegesen tételeződnek a szemlélet formái ként, hanem mint lényegileg feltételezett – és létrehozott – formák.

Ily módon helyezhetjük el a tér és az idő koncepcióját *A tiszta ész kritikáján* belül.

A tér és az idő újraértelmezése

Tér és idő már az Esztétikában úgy jelentek meg, mint a szemlélet a priori formái. Ugyanakkor ők maguk is önálló, tiszta képzetek, amennyiben önmagukban vizsgáljuk őket, fenomenális tartalmuktól függetlenül. Tudjuk, hogy az egyedi képzetek formája nem előzi meg a tiszta szemléleti formát, lévén ezek annak pusztá limitációi.

Ez már önmagában forradalmi lépés a tér- és időfelfogásban: Kant a teret és az időt a reprezentációs képesség attribútumaivá

⁵ Vö. i. m. B150–151.

⁶ Martin Heidegger: *Kant und das Problem der Metaphysik*. Klostermann, Frankfurt am Main, 1973.

teszi, kivonván őket a magánvaló köréből. Most azonban mindez újraértelmeződik, radikalizálódik, ámbar lényegi korrekció nélkül.

Az újraértelmezést a *synthesis speciosa* tétele vezérli. A lényeges adalék az Esztétikához képest az, hogy a tér és az idő lényegi leg létrehozottak, avagy az appercepció egysége által feltételezettek, tehát szükségképp alkalmazkodnak a kategóriákhoz. Ennek értelmében ugyanakkor a tér és az idő, mint szemléleti formák, melyek ugyanakkor önálló, tiszta képzetek, tehát formális egységek, kulcs szerepet töltenek be a kategóriák alkalmazásának kérdésében.

Az újraértelmezés követi tehát az eredeti doktrínát, új hang súllyal egészítvén azt ki. A tér és az idő az érzékiség formái, amennyiben az szemléleti, azaz amennyiben tárgyak jelenhetnek meg benne. Így nem érvényesek minden érzet esetében, ellenkezőleg, az érzetek szemléletként való megjelenésének feltételei. A képzet ugyanis közvetlen, érzéki ismeret, tehát egy tárgy közvetlen, tudatos érzékelése. Ezért egy érzet csak úgy lehet egyben képzet (a szemlélet része), ha térben és időben van adva.

A tér és az idő viszont nemcsak a szemlélet formái, hanem maguk is tiszta, formális, a priori képzetek, formális egységek, mennyiben ugyanis önmagukban tekintjük őket.⁷

Kant külön aláhúzza, hogy ez az egység nem a tér és az idő anyagához, hanem magukhoz mint formákhoz tartozik: velük együtt, nem bennük adott. De vajon különbözik-e a tér és az idő mint szemléleti forma, illetve mint formális szemlélet? Ennek a kérdésnek az eldöntése részletes analízist kíván, amit itt nem áll módunkban végigkövetni. Annyi azonban bizonyos, hogy egy lehetséges differencia tételezése mellett is meg kell maradnia a szemlélet anyaga és formája valamely egységének. Ezt az egységet kézenfekvő az egész egységeként leírni: hiszen az egész az, amit részei logikailag nem előzhetnek meg, hanem pusztán limitációkként általa válnak lehetségessé.

Ezzel eldőlt az Esztétika újraértékelése: a tér és az idő a szemlélet formái, önmagukban tekintve viszont a priori módon létrehozott formák, és pedig eredendő egységekként. Ettől függetlenül maguk is megmaradnak képzetnek, mely minden más képzetnél egynemű, ezért egész-rész viszonyban állnak velük, alárendelési viszony helyett, mely csak a fogalmak sajátja. Így továbbra is a receptivitáshoz tartoznak, nem a spontaneitáshoz, a szemlélethez, nem a gondolkodáshoz.

A tér és az idő – a külső érzék és a belső érzék

Az előzőekben a teret és az időt teljesen szimmetrikus módon kezeltük. Ezt jogosan tettük, mivel ontológiailag Kant sem különbözteti meg őket: mindkettő a szemlélethez tartozik, mindkettő forma, s mindkettő formális, egységes szemlélet. Ám ha különös

⁷ Vö. B160–161.

értelmükre kérdezzük rá, tovább kell mennünk jellemzésükben: a tér eszerint a külső érzék formája, az idő pedig a belső érzéké.⁸

Az elme szemléleti képessége lényegileg receptív. Ez elsősorban azt jelenti, hogy képes az érzékektől benyomásokat átvenni, tehát úgy mond „külsőleg receptív”. Ez a receptivitás a külső érzék, s ennek formája a tér. Ettől a tér nem válik külső tárggyá, ellenkezőleg, megmarad formának, tehát bármilyen tudatos külső érzékelés közvetlen mentális feltételének.

Másrészt viszont a szemléleti képesség belsőleg is receptív. Ez meglepőnek tűnhet, ha felidézzük, hogy a transzcendentális appercepció „én”-je önmaga számára tárgyként nem adott. Mégis, mondja Kant, az elme érzékeli önmagát, receptív önmagára nézve, s ennek a receptivitásnak – a belső érzéknek – a formája az idő.

Ez az állítás ráadásul teljesen józannak tűnik akkor, ha figyelünk a korábbi megfogalmazásra, mely szerint a szemléleti formák „az értelem hatásai az érzékekre”. Ha a szemléleti képesség lényegileg receptív akar maradni, ahogyan az érzéki benyomásokra receptív, úgy az értelem behatásnak, az ítéletre-irányultságnak is erre a receptivitásra kell támaszkodnia.⁹ Így, mivel a spontaneitás affektálja, receptívnek avagy „belsőleg receptívnek” kell lennie erre a spontaneitásra.

A fentemlített nehézséget Kant úgy válaszolja meg, hogy nem teszi a belső érzéket reflektívvé.¹⁰ A belső érzékben adott sokaság nem más, mint a külső érzékben adott sokaság: így nem lehet önmagunkról érzéki képzetünk, amely ne lenne egyben valami külsőnek a képzete. Ez másrészt nem zárja ki a spontaneitás hatását a belső receptivitásra, ameddig ez a hatás pusztán formális marad. Így, mint formális szemlélet, az idő a külső sokaságra vonatkozik, mégis a belső érzék formája.

Mindez látszólag aszimmetrikus módon utalja rá az időt a térre. Megvan azonban az ellenkező tendencia is: tudjuk, hogy a tér és az idő a szemlélet formái, és hogy lényegileg létrehozottak. Ez a létrehozás a belső érzék útján történik, mivel csak a belső érzék receptív a spontaneitásra nézve. Így a tér létrehozása a belső receptivitástól függ. A tér mint a külső sokaság formája csak a térrel együtt hozható létre, azaz csak időbeliként. Nincs tehát olyan külső képzet, amely ne lenne ugyanakkor, másodsorban, egy önmagunkról alkotott képzet.

⁸ Vö. A22–23/B37.

⁹ Longuenesse a belső érzéknek ezt a modelljét, mint ami a külső érzékkel analóg, Locke-ra vezeti vissza.

¹⁰ Itt nem értek teljesen egyet Longuenesse interpretációjával. Szerintem majdnem teljes az analógia a külső és a belső érzék között, tehát a tárgy, illetve a szubjektum adottság-módja között. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a belső érzéknek nincsen saját, objektíve adott anyaga, hiszen ha lenne, az elme teremtővé válna. A helyzet mindenképp mélyen problematikus, ezt jelzi Kant megjegyzése, mely szerint az appercepció énje sem nem fenomenális, sem nem noumenális.

A tér és az idő ilyen értelmezése nem teszi egyiket sem szubjektívebbé vagy objektívebbé a másikkal. Viszonyuk mégis problematikus. Tudjuk mindenekelőtt, hogy az idő „általánosabb” a térnél, mivel egyszerre formája a külső és a belső jelenségeknek. Mivel elsődlegesen az időre kérdezzük, meg kell fontolnunk: van-e különbség az idő eme két aspektusa között? Az idő, mint a jelenségek formája általában, illetve mint a pusztán belső jelenségeké különbözik - tehát létezik objektív és szubjektív idő?

Hogy ezt tisztázzuk, vizsgáljuk meg Kant jól ismert példáját a második Analógiában: egy ház érzékelésének és egy mozgó hajó érzékelésének különbségét. Nagyrészt Longuenesse értelmezésére fogunk támaszkodni, kivéve a megjelölt pontokon.

Szubjektív és objektív idő

Kant két érzékelési szituációt vizsgál. Előbb egy házat érzékelünk. Érzékelésünk szukcesszív – különböző részleteket különböző időpontokban érzékelünk. Mégis tudatában vagyunk ezen egy másutániság esetlegességének: bármely pillanatban érzékelhetünk bármely részletet, és ugyanazt láthatnánk, mint amit éppen látunk. Az egymásutániság önkényunktől függ, s ennek közvetlenül tudatában vagyunk. A szukcesszió tehát szubjektív.

Másodszor egy folyón lefelé úszó hajót érzékelünk. Érzékelésünk szukcesszív: a hajót különböző pillanatokban különböző helyeken látjuk. Az előző esettől eltérően azonban itt annak vagyunk tudatában, hogy ez az egymásutániság szükségszerű. Nem tehetnénk meg, hogy a hajót itt vagy ott lássuk ekkor vagy akkor, csakis bizonyos térbeli egymásutánban, megfelelésben az időbeli egymásutánal. Az egymásutániság szükségszerű, akaratunktól független, tehát objektív.

Ezt a példát sokan mélyen problematikusnak találják. Ez sok esetben a kérdés durva félreértésének eredménye, az érvelés érvényességétől függetlenül. Próbáljuk meg ezért kontextualizálni.

Az első példa az időnek mint a szemlélet formájának az uni-verzalitását hivatott illusztrálni. Minden szemlélet, mint a receptívitás affekciója, belső, tehát időbeli. Így minden percepció időbeli, amennyiben az „enyém”. Ez a tény viszont nem mond semmit arról, ami „kint” van: szubjektív, és ezen szubjektivitás tudata az időbeli esetlegesség, felcserélhetőség tudataként jelentkezik.

A lényeges kérdés a második példában jelenik meg. Itt végső soron az tételződik, hogy a szukcesszív percepción túl is van percepciónk a szukcesszióról, tehát időbeliséget percipiálunk, nemcsak időben percipiálunk. Más szóval képesek vagyunk a változást a tárgyban végbement változásként érzékelni, tehát a tárgyat magát mint időbelit érzékelni, immár nem szubjektív, hanem objektív módon. Ez azt jelenti, hogy létezik objektív idő. Érzékelésem időbeliségének ez a módja a tárgy időbeliségére vo-

natkozik, tehát objektív, és eme objektivitás tudata időrendjének szükségszerű mivoltában, irreverzibilitásában mutatkozik meg.

Ez meglepő. Percepcióm szükségszerűségének tudata nem szegi-e meg a nagy empirista tételt, mely szerint semmilyen értelmi tartalom, mint amilyen a szükségszerűség, nem lehet adott az érzékelésben? Nem; sokkal inkább megfordítja a szabályt: megen gedi, hogy a szubjektív percepció esetleges, de hozzátesszi, hogy a percepció csakis annyiban lehet objektív, tehát valaminek a percepciója, amennyiben a szükségszerűség tudatát implikálja.

Tisztázzuk most Kant érvelését. Ennek kérdéses pontja a percepciók esetleges egymásutániságáról a szükségszerűre való átmenet. Kant álláspontja az, hogy annyiban tesszük meg ezt a lépést, amennyiben percepciókat egy tárgy percepciójaként fogjuk föl.

Az első Analógia értelmében, a kategorikus ítélet elvének megfelelően, egy tárgy csakis mint (feltételesen) állandó tárgy jeleníthető meg. A kérdés most az, hogy milyen lehet egy ilyen tárgynak mint változónak a reprezentációja.

A kanti okságfogalom szerint ehhez az elégséges alap hipotézisére van szükség. A változás ugyanis az egyik szintetikus predikációról a másikra való átmenet. Ez megkíván egy további feltételt, mely elégséges alapot nyújthat a változás tudata számára. Ez azt jelenti, hogy a változást csakis mint szabálykövetést tudjuk elképzelni, tehát mint ami az okság szabályának értelmében megy végbe. Ez magyarázza az esetleges egymásutániságról a szükségűre való átmenetet. Amikor egy tárgyat érzékelünk, egyben tárgyként reprezentáljuk, s így feltételezzük, hogy az okság szabályához alkalmazkodik. Percepcióink szükségszerű rendjének a rekogníciója (azaz tudata) ezen az alapon válik lehetővé.

Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy egy esemény percepciójának tudata nem lehetséges az okság logikai szabályszerűségének feltételén kívül. Longuenesse megfogalmazásában egy esemény érzékelése mindig egy „premissza nélküli konklúzió”, más szóval csak úgy érzékelhetjük, hogy valami a jelen esetben megtörténik, ha egyben feltételezünk egy szabályt, amelynek értelmében minden esetben megtörténnék.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az objektív időbeliség percepciója az objektív, diszkurzív megismerhetőség feltételétől függ. Ez Kant megoldása Hume problémájára: az okság fogalmának használata nem levethető a változás érzékeléséből, hanem fordítva: lehetővé teszi azt.

Ezen túlmenően mindez talán lehetővé tesz egy külvilág bizonyítást is. Objektív szukcesszió-tapasztalatunk csak szubjektív, de szükségszerű szukcesszió-tapasztalatként lehetséges, mely egy diszkurzív szabályoknak a priori megfelelő világot feltételez. De egy időben megjelenő tárgy percepciója egyben a tárgy időbeli jelenléteként értelmezhető, tehát olyan tárgy percepciójaként, mely objektíve *jelen van*. Amennyiben pedig feltétlenül megismerhető, ez a tárgy *valóságos*.